

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ У СФЕРІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю підвищення ролі та значення суду на сучасному етапі формування якісно нового суспільства, а також визначенням ролі судової практики, зокрема її потенційною можливістю виступати джерелом права в межах української правової системи. На сьогоднішній день носієм об'єктивної інформації, що здатен оперативно сигналізувати про ефективність прийнятих законодавцем правових норм та необхідність їх подальшого удосконалення, виступає саме судова практика. Вона має унікальне значення для української правової системи в цілому, а також для системи джерел права зокрема.

Надання обов'язкової сили, зокрема роз'ясненням та рішенням з конкретних справ Верховного Суду України, визнання їх джерелами права зумовило б підвищення ефективності судової влади, реальної відповідальності суддів за свої тлумачення, що в результаті принесе суспільству користь через кілька років у вигляді повноцінної і незалежної гілки судової влади — беззаперечного гаранта прав і свобод громадян [1, с. 1-3].

Сьогодні можна впевнено сказати, що за сучасних обставин втрачає свого суспільного значення передумова, що законодавець творить право, а судді його лише проголошують. Абсолютно не відповідає дійсності теза про те, що проголосивши норму закону або відправляючи правосуддя лише в межах законодавства суддя жодним чином не сприяє розвитку правової системи. На підтвердження її хибності можна висловити думку про те, що судді є законодавцями й повинні ними бути, але їхнє законодавство може бути лише таким, що заповнює прогалини. Інакше кажучи, суддям недоцільно перебирати на себе функцію законодавця, вони лише мають виконувати роль самостійного помічника, оскільки працюють із конкретними суспільними відносинами, а тому повинні мати право створювати ті норми, які законодавець з об'єктивних причин не здатен створити. На думку фахівців, судді знаходять «на молекулярному рівні» проблему окремих членів суспільства, яку потрібно донести до всього суспільства через закони [2].

В контексті вищезазначеного доцільно звернутися до ст. 1 Кодексу професійної етики судді, схваленого у жовтні 2002 року на V з'їзді, яка визначає, що суддя повинен бути прикладом законослухняності, неухильно додержувати присяги й завжди поводитися так, щоб зміцнювати віру громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливість суду [3]. Таким чином, правосуддя як вид державної діяльності, повинно ґрунтуватися не тільки на правових, але й на моральних засадах. Діяльність кожного судді покликана забезпечувати справедливість у відношенні тих осіб, законні права та інтереси яких порушено внаслідок вчинення протиправних дій. Законність та моральність у діяльності суду існують у нерозривній єдності. Тому правосуддя, яке здійснюється без додержання вимог закону, не відповідає принципам права, апріорі є несправедливим. Проте слід зауважити, що й закон повинен відповідати вимогам моральності, а його застосування судом не повинно суперечити нормам моралі, оскільки формальне застосування правових норм всупереч вимогам справедливості спотворює саму ідею правосуддя. Судове рішення буде визнаватися справедливим, якщо воно виражає єдність права та моральності. Тому судове рішення повинно бути як правовим, так і моральним. Однак, на думку А. Черненко, закон у переважній більшості випадків є правовим, але аморальним, або навпаки, тобто законодавець не завжди може норми моралі перетворити на право [4]. Можна припустити, що це пов'язано в першу чергу з тим, що закон розрахований на невизначену кількість осіб та життєвих ситуацій, і законодавець не в змозі нормативно закріпити всі ймовірні правові відносини [5]. Саме з метою вирішення зазначеної проблеми суддям і надається свобода розсуду для здійснення ними своїх професійних функцій із дотриманням принципу індивідуалізації при прийнятті рішень, що відповідатимуть вимогам справедливості. Адже ще римським

правом була встановлена важлива універсальна особливість суддівського розсуду: «Discretio est scire per legem quid sit justum» (розсуд — це усвідомлення того, що є справедливим з точки зору права).

Таким чином, суддівський розсуд слід розглядати як можливість вибору суддею варіанту розв'язання юридичної суперечки у межах формальної законності, що ґрунтується на суб'єктивному сприйнятті обставин справи з урахуванням вимог справедливості. Тут справедливість виступає не тільки як вимога, але й як процедурне обмеження або межі суддівського розсуду. При здійсненні судочинства справедливість повинна знаходити відображення у таких положеннях: суддя повинен ставитися до сторін однаково, надаючи їм однакові можливості під час судового розгляду; він не повинен мати жодної, хоча б віддаленої, особистої зацікавленості у результатах справи; він повинен забезпечувати сторонам можливість надавати свої аргументи, а його розсуд повинен ґрунтуватися на доказах, які пред'являються в процесі здійснення судового розгляду; суддівське рішення повинно бути мотивованим. Отже, суддівський розсуд повинен ґрунтуватися на рівності процесуальних прав сторін, об'єктивності суду при оцінці доказів у справі, на вмотивованості судового рішення [6].

Дійсно, при вирішенні судом питання про юридичну відповідальність важливе значення має початкове процесуальне становище сторін. Як потерпілому, так і обвинуваченому повинні бути надані процесуальні права в рівному обсязі, що є необхідною умовою не тільки законності судового процесу, але й запорукою справедливості прийнятого судового рішення.

На думку О. Папкова, в контексті ст. 6 Європейської конвенції про права людини, справедливістю є концепція, яка включає в себе як положення, які прямо визначені правовою нормою (зокрема незалежність і неупередженість суду, розумний строк розгляду або вирішення справи), так і досвід судової практики. Тому у межах вибору при здійсненні суддівського розсуду категорія справедливості при здійсненні правосуддя повинна включати: по-перше, рівність усіх перед законом і судом, рівноправність сторін, юридичну рівність суб'єктів правовідносин; по-друге, правову (юридичну) справедливість [7].

При здійсненні вибору в процесі дискреції суд повинен керуватися вимогою справедливості, а саме: він повинен брати до уваги права та обов'язки сторін, закріплені процесуальним законодавством, а також враховувати встановлену матеріальним правом юридичну рівність учасників правовідносин.

Очевидно, що розсуд судді обмежений вимогами законодавства, що передбачає дії судді тільки в законних межах. Разом з тим при виникненні труднощів у прийнятті конкретного рішення суддя повинен використовувати свій суб'єктивний потенціал, тобто особистий досвід та світогляд. Поєднання цих факторів, а також кваліфіковане тлумачення норм права та правових принципів надає можливість вирішення складних правових ситуацій. Свобода суддівського розсуду має особливе значення у випадках, коли при вирішенні конкретної справи суддя стикається з прогалинами у праві, із застарілим або несправедливим законом, якщо неможливо встановити всі обставини справи або дати правильну кваліфікацію юридичній суперечці. У такій ситуації суддя повинен приймати таке рішення, яке було б найбільш справедливим.

Незважаючи на очевидну важливість суддівського розсуду деякі вчені вважають свободу рішення судді неприпустимою, стверджуючи, що здійснення професійної діяльності судді з використанням власного розсуду жодним чином не пов'язана зі справедливістю, оскільки остання не є правовою категорією. Вони переконані, що суддівський розсуд є головним джерелом несправедливості, заперечуючи при цьому проти наданої законодавцем широкої можливості застосування дискреції. Ми переконані, що за такого підходу занадто ідеалізується система законодавства, вважаючи, що вона містить рішення будь-якої ситуації, ставлячи при цьому під сумнів доцільність дискреції. Однак законодавство допускає можливість суддівського розсуду.

Так, наприклад у ст. 94 Кримінально-процесуального кодексу міститься положення, що слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин справи кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів — з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення, тим самим надаючи певну свободу при вирішенні кримінальних справ [8].

Законодавець не випадково закріпив це положення кримінального процесу, оскільки лише вільна оцінка доказів у їх сукупності є гарантією встановлення істини у справі, і відповідно сприяє прийняттю законного, обґрунтованого та справедливого рішення. Свобода оцінки доказів за внутрішнім переконанням як система розумових логічних дій та висновків суду та інших владних суб'єктів кримінального процесу та представників захисту означає також, що їх думка не обмежена жодними формальними законами та ознаками, що зумовлюють надання переваги одним доказам над іншими. Така оцінка но-

силь виключно суб'єктивний характер переконання в істинності та адекватності сприйняття отриманої інформації, яка покладається в основу вироку чи іншого процесуального рішення. Таким чином виключається будь-яке переважання у значенні свідчень підозрюваних та обвинувачених, оскільки законодавець чітко сформулював правило, згідно якого жодні докази не мають заздалегідь встановленої сили. Навіть визнання провини підсудним підлягає перевірці та оцінці нарівні з іншими доказами.

Але слід сказати, що включення свободи оцінки доказів у главу, присвячену принципам кримінального процесу отримало неоднозначну реакцію у теорії права. Незважаючи на відмінність поглядів про свободу оцінки доказів у кримінальній справі слід зазначити, що одним з її елементів є внутрішнє переконання судді. На формування внутрішнього переконання при вивченні та оцінці доказів у конкретній кримінальній справі істотний вплив здійснюють морально-етичні погляди судді, рівень кваліфікації, досвід роботи за юридичною спеціальністю, психологічні характеристики судді, його здатність відстоювати свою думку та протистояти зовнішньому впливу. Не випадково ж до особи, що претендує на зайняття посади судді законодавець висуває високі вимоги.

Питання про свободу рішення судді, суддівський розсуд є складним. Це пов'язано з тим, що життєвий та професійний досвід суддів є різним, а це у свою чергу призводить до відмінностей у ціннісних орієнтаціях суддів і може стати причиною неоднакової оцінки різними суддями одних і тих самих доказів. Крім того воля законодавця та правозастосувача не завжди збігаються. Тому, очевидно, є небезпека суб'єктивізму у розсуді судді, але нейтралізація його негативних сторін власне і є завданням його правового та морального виховання. Відмінність судді від інших посадових осіб держави повинна полягати у тому, що він, присвячуючи себе професії судді, свідомо йде на обмеження, зобов'язуючись, незважаючи на навколишні фактори, бути неупередженим і справедливим [9].

Безумовно, особливого значення суддівський розсуд набуває при прийнятті суддею рішення про застосування заходів юридичної відповідальності, про вид та розмір покарання. Саме на цьому етапі судового процесу й вирішується питання про справедливість юридичної відповідальності.

Справедливість як принцип юридичної відповідальності знаходить своє вираження не тільки у нормативно-правових актах, але й у судовій практиці. Виносячи рішення по справі, суд при визначенні заходів юридичної відповідальності та покарання, повинен виходити із розуміння їх цілей, а також впливу, який чинитиметься на правопорушника у разі їх застосування.

Справедливість є моральною категорією та цінністю, однією з базових категорій етики. Вона займає пріоритетне місце у критичній оцінці кожного судового рішення та діяльності судової системи в цілому. Ми не тільки повинні очікувати від судді справедливого рішення, але й повинні його вимагати. Тому кожний правозастосовний акт, яким встановлюється захід юридичної відповідальності, повинен відповідати вимогам справедливості. Таким чином етичність та моральність судової влади можна вважати основним критерієм оцінки діяльності не тільки правосуддя в державі, але й усієї державної влади.

Справедливість судових рішень також безпосередньо залежить від якості законів. Однак законом є не тільки збір правил, виконання яких передбачає провадження простих та чітко визначених процедур. Значна кількість правових норм містять у собі неузгоджені компоненти, а тому їх розуміння та реалізація можливі, тільки якщо суддя поділяє відповідні цінності та володіє необхідними вміннями або здібностями. Коли ж мова йде про застосування заходів юридичної відповідальності до винної особи, судам необхідно керуватися не тільки буквою закону, але й призначенням самого інституту юридичної відповідальності. Досягнення цілей юридичної відповідальності у процесі правозастосування формує у громадян розуміння про справедливість, моральну цінність права, усвідомлення права як принципу соціальної справедливості, ціннісний вплив права. Соціальна справедливість обов'язково повинна пронизувати кожен правозастосовний акт, що встановлює заходи юридичної відповідальності, оскільки правосуддям, у першу чергу, є діяльність, спрямована на відновлення соціальної справедливості у суспільстві. Крім того, при винесенні суддями справедливих рішень у суспільстві зростає довіра до суду та судової системи у цілому, а також підвищується рівень стабільності у державі.

Ми підтримуємо думку про те, що до критеріїв ефективного функціонування та застосування суддівського розсуду слід віднести такі: вивчення загальних тенденцій розвитку законодавства; вирішення справи в будь-якому випадку; превалювання суспільного інтересу над особистим; розуміння того, що суддя є законодавцем лише там, де є прогалина в законодавстві; самодисципліна, самокритичність, об'єктивність крізь призму досвіду; суддя — це не професія, а стиль життя; врахування *tempora et mores* (часів і моралі) суспільства, тобто суддя повинен знати «настрої» суспільства, в якому він служить суддею, знати націю й різноманітність її проблем [2, с. 175].

У контексті досліджуваної проблеми також слід звернути увагу на правоположення як специфічні результати судової практики, що створюються в результаті прояву суддівського розсуду, який має різні форми прояву у діяльності суддів. До цих форм можна віднести: створення нової норми права, сутність якої полягає у гнучкості суду щодо обставин судової справи, тобто якщо при розгляді конкретної справи суд зіштовхнувся з відсутністю прецеденту, звичаю, правової норми, що регулюють випадок, який розглядається, то він сам стає законодавцем і формулює для такої справи правоположення, яке має силу норми права і призначається для подальшого застосування в якості судового прецеденту; застосування аналогії права і аналогії закону, тобто використання нового правоположення, створеного шляхом аналогії з діючою нормою права (з того самого або додаткового (субсидіарного) джерела права), або відповідно до загальних засад законодавства, і спрямованого на усунення прогалин у праві для вирішення судової проблеми (справи); конкретизація норми права як шляхом тлумачення, так і шляхом застосування альтернативної норми, яка встановлює безпосередній зв'язок між абстрактною нормою і конкретним (одиничним) випадком прояву суспільних відносин у сфері правового регулювання норми, та досягається шляхом творчого вибору даного рішення з невизначеної (або навпаки заздалегідь визначеної) кількості можливих судових рішень, що містяться в абстрактній нормі права; застосування факультативної норми права [1, с. 5-7].

Підводячи підсумок, необхідно зазначити, що великого значення набуває процес трансформації позитивного права відповідно до потреб сьогодення, підвищення ролі суддів у процесі регулювання суспільних відносин, визначення статусу судових прецедентів і судових рішень, освіта й підготовка суддів відповідно до нових стандартів, встановлених суспільством, а не законодавством, розуміння суддями того, що вони є творцями права, оскільки мають справу з конкретними правовими конфліктами, які суд повинен розв'язати.

Використані джерела:

1. *Хорошковська Д.Ю.* Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 — «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Д.Ю. Хорошковська. — К., 2006. — 19 с.
2. *Копоть В.О.* Суддівський розсуд як запорука дотримання інтересів людини / В.О. Копоть // Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти : зб. тез доповідей за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної конференції студентів і молодих вчених (11-12 грудня 2009 року) / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». — Суми, 2009. — С. 174-177.
3. *Кодекс професійної етики судді.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.court.gov.ua/969076/67885465345/>.
4. *Черненко А.К.* Теоретико-методологические проблемы формирования правовой системы общества: [монография] / А.К. Черненко. — Новосибирск: Наука, 2004. — 296 с.
5. *Матвеев М.И.* Критерии справедливости судебных решений в Англии и США / М.И. Матвеев // Право и справедливость: Тезисы докладов научно-теоретической конференции 26.11.2007. — Ростов-на-Дону, 2007. — С. 43-44.
6. *Барак А.* Судейское усмотрение / А. Барак. — М.: Норма, 1999. — 376 с.
7. *Папкова О.А.* Усмотрение суда / О.А. Папкова. — М.: Статут, 2005. — 413 с.
8. *Кримінально-процесуальний кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
9. *Радутная Н.В.* Этика судьи: пособие для судей / [под ред. Н.В. Радутной]. — М.: Российская академия правосудия, 2002. — 211 с.

Іваненко О. В. Актуальні питання забезпечення справедливості у сфері здійснення правосуддя.

У статті досліджується розуміння правозастосовного судового розсуду, комплексно аналізується поняття та зміст світоглядної бази суб'єктів судового правозастосування. Автор доходить висновків, що гносеологічні, аксіологічні та психологічні параметри світогляду суб'єкта правозастосування з урахуванням меж судового розсуду виступають основами реалізації правозастосовного судового розсуду.

Ключові слова: здійснення правосуддя, судовий розсуд, судова практика, правоположення, вільна оцінка доказів.

Іваненко Е. В. Актуальные вопросы обеспечения справедливости в сфере осуществления правосудия.

В статье исследуется понимание правоприменительного судебного усмотрения, комплексно анализируется понятие и содержание мировоззренческой базы субъектов судебного правоприменения. Автор приходит к выводам, что гносеологические, аксиологические и психолого-этические параметры мировоззрения субъекта правоприменения с учетом границ судебного усмотрения выступают основами реализации правоприменительного судебного усмотрения.

Ключевые слова: осуществление правосудия, судебное усмотрение, судебная практика, правоположения, свободная оценка доказательств.

Ivanenko O. Current issues of fairness in the administration of justice.

The article reviews and describes the understanding of enforcement of judicial discretion, comprehensively analyzes the concept and content of the ideological framework of judicial enforcement entities. Author concludes that epistemological, axiological, psychological and ethical outlook subject parameters enforcement, given the limits of judicial discretion are the basics of enforcement of judicial discretion.

Key words: administration of justice, judicial discretion, litigation, legal provisions, a free evaluation of evidence.